

REFORMÁTUSOK A KEGYELEM TRÓNUSÁNÁL

A magyar református istentisztelet
megújulásának
teológiai alapelvei

Szerkesztette
Fekete Károly

Kiadja
a Magyarországi Református Egyház
Kálvin János Kiadója
Budapest, 2010

Szerkesztette
Fekete Károly

Készítették

Bódiss Tamás, Fekete Csaba, Fekete Károly,
Görözdi Zsolt, Kádár Ferenc, Kelemen Attila,
Kocsev Miklós, Szűcs Ferenc, Zalatnay István

ISBN 978 963 558 158 0

Kiadja a Magyarországi Református Egyház

Kálvin János Kiadója

www.kalvinkiado.hu

Felelős kiadó: Galsi Árpád

Fedélterv: Rátonyi Kinga, Mikáczó Kamilla

Nyomdai kivitel: Kaposvári Nyomda Kft. – 100548

Felelős vezető: Pogány Zoltán

Tartalom

A kiadvány célja	7
Újítsuk meg együtt istentiszteleti életünket! (Fekete Károly)	9
Teológiai alapelvek a református istentisztelet megújulásához	12
1. Az istentisztelet – mint megújulásunk forrása	12
2. A református istentisztelet	13
3. A református istentisztelet általános jellemzői	15
4. Istentiszteletünk két központja: igehirdetés és sákramentum	17
5. Gyülekezet és istentisztelet	18
6. Mi alkotja még istentiszteletünket?	20
a) Megszólal és megszólít a Szentírás	20
b) Szükséges a bűnvallás és a feloldozás	21
c) Hitforma és hitvallás az istentiszteleten	22
d) A gyülekezeti imádság	23
e) Éneklés és istentisztelet	25
f) Egyházzene az istentiszteleten	28
g) Verba solemnia	29
h) Adakozás	30
i) Hirdetések	31
7. Az egyházi év	31
8. Az istentisztelet helye	34
9. Liturgia és énekeskönyv kapcsolata	35
Néhány kérdés a visszajelzések megkönnyítésére	37
Kérés a Magyar Református Egyház részegyházainak lelkipásztoraihoz	38

Függelék	39
Javaslatok a Kárpát-medencei református egyházkerületek által alakítandó Liturgiai Bizottság tevékenységére nézve (Szűcs Ferenc–Fekete Károly)	39
Bővebb tájékoztatás és irodalom a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának tevékenységéről	42

*„Aki hálaadással áldozik,
az dicsőít engem,
és aki ilyen úton jár,
annak mutatom meg Isten szabadítását.”*
(Zsolt 50,23)

*„Járuljunk tehát bizalommal a kegyelem trónusához,
hogy irgalmat nyerjünk,
és kegyelmet találjunk,
amikor segítségre van szükségünk.”*
(Zsid 4,16)

A kiadvány célja

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága közös gondolkodásra hív minden olyan református egyháztagot és testületet, akinek és amelynek fontos az istentisztelet ügye. *Az a célunk ezzel a kiadvánnyal, hogy tegyük az egyházi közbeszéd tárgyává az istentisztelet megújításának és megújulásának kérdését.* Meggyőződésünk, hogy már a közös gondolkodás is része a megújulás folyamatának, és az istentisztelet ügyével való tudatos foglalkozás önmagában is eredmény.

Beszéljünk az istentiszteletről! – mert az egyház életének központi eseménye az istentisztelet. Ha az istentiszteletről beszélünk, akkor a legszemélyesebb közügyről cserélünk gondolatot, s azt nem tehetjük felelőtlenül.

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága éppen ezért teológiai felelősséggel gondolta át, fogalmazta meg és adja közre azokat az alapelveket, amelyek azonos irányba terelhetik liturgiai elvárásainkat, és közös elvi kiindulási pontjai lehetnek a készülő Liturgiai Példatárnak.

A Liturgiai Bizottság munkarendje szerint először a vasárnapi istentisztelet alapelveivel foglalkozott, mert ennek rendezését kulcsfontosságú, missziói jelentőségű feladatnak tekintjük. Ez az oka annak, hogy itt nem történik utalás egyéb istentiszteleti formákra és problémákra.

Mit kérünk?

Kérjük, hogy Olvasóink *gondolják át és vitassák meg* az itt leírtakat minél több helyen és minél szélesebb körben.

Szeretettel *kérünk és várunk egyéni és közösségi véleményeket és hozzászólásokat* az alapelvekhez, a füzet végén található kérdésekre összpontosítva (lásd: a *Néhány kérdés a visszajelzések megkönnyítésére* című oldalt).

Az igazi segítség nem az „ötletelés” lesz számunkra, hanem az elvi-teológiai és a gyakorlatra tekintő konkrét visszajelzés.

Különösen számítunk a lelkészértekezletek, lelkészi kiskörök, teológiák, a presbitériumok és a presbiteri szövetségek, nőszövetségek, ifjúsági és missziói szervezetek, egyéb egyházi intézmények hozzászólásaira.

Cím: DRHE Liturgiai Kutatóintézet (Dr. Fekete Károly)
4044 Debrecen, Kálvin tér 16.
E-mail: feketek@drhe.drk.hu

A beérkezett véleményeket a bizottság megvizsgálja és hasznosítja munkája során.

Kiadványunk minden kedves Olvasójának életére Isten áldását kívánjuk.

Budapest, 2010. Mennybemenetel ünnepén

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága

Újítsuk meg együtt istentiszteleti életünket!

A debreceni Alkotmányozó Zsinat 2009. május 22-én a magyar református egység megerősítésének konkrét feladatai között jelölte meg azt, hogy a részegyházak közösen gondolják át a református istentisztelet kérdéskörét. A Generális Konvent már az újraegyesüléshez vezető folyamat során Liturgiai Bizottságot állított fel azért, hogy közösen újítsuk meg istentiszteleti életünket.

Új istentiszteleti rendtartást alkotni az összes egyháztest számára most még korai lenne, és az mindenképpen egy hosszabb távú folyamat eredménye lehet. Ami célszerűnek látszik, az egy olyan liturgiai példatár közreadása, amely figyelembe veszi a jelenleg érvényben és használatban lévő istentiszteleti rendtartásokat, a református hagyományokat, a közelmúlt teológiai felismeréseit és a protestáns testvéregyházak gyakorlatát. Ugyancsak figyelembe veendő tény, hogy gyülekezeteink istentiszteleteit meghatározzák azok a személyi és helyi feltételek, amelyek másként alakulnak, ha a lelkipásztor mellett igényes kántor és jól működő énekkar szolgál, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy református egyháztagjaink jelentős része szórványban él. Ez a polarizált helyzetkép ellene mond minden külső uniformizálási törekvésnek.

Végre ne az egyházkormányzói hiúság, hanem a teológiai felismerések alakítsák az istentisztelet rendjét. Furcsa XX. századi tapasztalat, hogy a keresztülvitt liturgiai reformokba mindig keveredett valamilyen egyházkormányzói érdek, amely felülírta az elvi-teológiai-közösségi szempontokat. El kell jönnie annak a kegyelmi állapotnak, amely a teológiai felismerések megvalósulását, kibontakozását segíti a megújuló istentiszteletért.

Reformátori hitvallásaink az istentisztelet külső egyformasága helyett az istentisztelet teológiai egységét, átgondoltságát tartották fontosabbnak, ezért legfőképpen törekedtek az istentisztelet „*tanításban és hitben*” való egységére (vö. *II. Helvét Hit-*

vallás XXVII.). Az Alkotmányozó Zsinat és a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága ennek értelmében *sürgető tanulmányi munkának tekinti az istentisztelet teológiai egységének kidolgozását.*

Célkitűzésünk az, hogy a liturgikus megújulás ne megkötő, kizáró, hanem felszabadító istentiszteleti rendeket szüljön. Fel kell készülnünk alternatív liturgikus rendek kidolgozására. Nem kényszeríteni ott, ahol a szerteágazóbb liturgia szellemi-tárgyi-adottságbeli feltételei hiányosak, de nem gúzsba kötni ott, ahol a gyülekezetben sokféle feltétel adott a sokrétűbb, gazdagabb elemeket tartalmazó istentisztelet ünnepléséhez.

A mérce ne a minimalizálás legyen, hanem a sokszínű, tartalmas istentiszteleti életre ösztönzés. Erre első lépcsőben egy olyan *példatár* lenne a legalkalmasabb, amely bemutatná, hogy milyen elmozdulás történhetne az egyműfajú istentiszteleti gyakorlattól a többműfajú, karakteres arcélű alternatívák felé. Az így feltárolt szélesebb palettán a szokásos rendek mellett megjelenhetnének pl. a napszaki, a korosztályi, az egyházi évkörhöz igazodó modellek is. Ezek biztosítanák egyrészt a református és ökumenikus hagyományhoz fűződő kapcsolatunkat, másrészt nyitást eredményezhetnének a református spiritualitás új formáinak felfedezésére.

Elodázhatatlanul meg kell találnunk a kötött és a szabad liturgiai elemek közötti egyensúlyt. Az őskereszténységben a Lélek szabadsága és a liturgia kötött jellege együttesen szolgálta a gyülekezet építését. Pál mindkét elemet az *oikodomé* alá rendelte, így egyrészt a kötött részek nem szegényítették el az istentiszteletet, de nem is tették életteleenné, másrészt a szabad elemek nem okoztak anarchiát, és kizárták a szektásodás veszélyét. A jelenlegi református istentisztelet ki van szolgáltatva a lelkipásztor diszponáltságának, illetve indiszponáltságának. Csupán *ennek* az egy tényezőnek nem szabad kitenni a gyülekezetet.

Isten és ember találkozásának kerete az istentisztelet. *A mennyei istentiszteletbe való bekapcsolódás földi módja, rendje és helyszíne nem lehet akármilyen!* Isten igényességéről semmilyen körülmények között nem feledkezhetünk el!

A református istentisztelet az egyház életének központi eseménye. Az egyház valamennyi életmegnyilvánulása az istentisztelet köré szerveződik, ezért az nem mindegy, hogy milyen.

Szentségtelen világban élünk, amely vonzóbbnál vonzóbb formában akarja minél többekkel elhitetni, hogy a XXI. század embere számára természetes a nekünk „semmi sem szent” életfelfogás. Isten azért mutatta meg szentséges és kegyelmes szeretetét, hogy a bűnbocsánattal közeledve, tisztító találkozást hozzon létre, amelyben mindannyian lelepleződünk, és szembeesülünk Isten szentségével. Csak akkor válhat református keresztyénségünk erőssé, ha a szent Isten tisztító jelenlétében, a kegyelem trónusánál lefoszlik róla minden álszentség, s – ahogyan Kálvin tanította – be merjük járni a megszentelődés állomásait. Ennek a megszentelődésnek igen fontos állomása az istentisztelet, amelynek végső értelme az, hogy a templomban eltöltött istentiszteleti órákon túl zajló egész életünk váljon istentiszteletté (Róm 12,1–2).

„Ébredés, lelki megújulás nélkül aligha van liturgiai megújulás, legfeljebb csak ideiglenes újítás, amely csak az újszerűségével hat a megszokásig. De nem lehetetlen a fordított sorrend sem. Imádatunk, istendicsőítésünk, igehirdetésünk megújulása elindítja a megújulást” (dr. Szűcs Ferenc).

Ez a visszaható jelleg arra ösztönöz, hogy merjük csak elkezdeni a változást, mert menet közben mi magunk is megváltozunk. Bízunk kell Isten ígéretében. Ahol a gyülekezet, az egyház élete, kegyessége, istentisztelete megtesz egy lépést Isten felé, akkor azt Isten is viszonzza: „Közeledjete az Istenhez, és ő közeledni fog hozzátok. Tisztítsátok meg a kezeteket, ti bűnösök, és szenteljétek meg a szíveteket, ti kétlelkűek” (Jak 4,8).

Újítsuk meg együtt ezekre a szempontokra tekintve istentiszteleti életünket!

Fekete Károly,
a Generális Konvent
Liturgiai Bizottságának elnöke

Teológiai alapelvek a református istentisztelet megújulásához

A debreceni Alkotmányozó Zsinat 2009. május 22-i alakuló ülésén az alábbi határozatot hozta:

„Az Alkotmányozó Zsinat a közös bizonyágtétel feltételének tekinti az istentiszteleti élet megújítását. Megállapítja, hogy a magyar református egység megélése érdekében biblikusan végiggondolt, a több évszázados magyar református hittapasztalatot tükröző, a református teológiai gondolkodás konzekvens érvényesítésével készített, méltó formájú, közös liturgiai anyag összeállítása szükséges. A munka hosszabb távú célja egy alternatívákat felkínáló, többműfajú istentiszteleti életre ösztönző közös liturgia és egy ahhoz rendelt közös énekeskönyv elkészítése.

A Zsinat megbízza a Generális Konvent Liturgiai Bizottságát, hogy egy éven belül átfogó és konkrét javaslatot terjesszen a következő Generális Konvent ülése elé.”

A kitűzött határidő közeledtével a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága az alábbi istentiszteleti alapelveket szem előtt tartva javasolja megszerkeszteni a tervezett Liturgiai Példatárat.

1. Az istentisztelet – mint megújulásunk forrása

A Generális Konvent Liturgiai Bizottságának keretei között folyó közös liturgiai munka célja a magyar reformátusság Isten akarata szerinti megújulásának szolgálata. Az Isten népe életének különböző területei mindig és mind ezt kell hogy szolgálják. Változó azonban, hogy mikor melyiknek jut ösztönző szerep. Isten iránti hálával állapítható meg, hogy a magyar reformátusság újraegyesüléséhez vezető folyamat előtérbe helyezte a

liturgiát, mint ami kiváltképpen ösztönözheti ezt a megújulást az előttünk álló években.

A közös munkát *pozitívumok határozzák meg*: az Istent dicsőítő ember hálája, öröme, felismerései. Hangsúlyos az, amit Isten kiváltképpen ajándéknak tekintünk a magyar reformátusság számára: a biblikus gondolkozás, a sajátos református teológiai szemlélet és a sokévszázados magyar református hittapasztalat.

A megújulás liturgiai téren történő munkálása a nyilvános istentiszteletek és a személyes hitgyakorlás területét egyaránt érinti; a jelzett elveket érvényesítő legmegfelelőbb formák kialakítására és azok lelkiileg hiteles és igényes használatának segítésére irányul. Ennek kisugárzása nagymértékben segítheti az egyház miszteri szolgálatát is.

Az ebből fakadó hosszú távú cél a magyar reformátusság hitéletének egészére kiterjedő, többműfajú, sokszínű, de minden elemében elvileg tisztázott és igényesen megformált istentiszteleti formákat tartalmazó és a személyes hitgyakorlást is szolgáló liturgia, valamint ahhoz rendelt istentiszteleti, alkalmi és réteg énekeskönyvek megalkotása.

2. A református istentisztelet

A református istentisztelet egyházunk életének célja és forrása. Isten népe istentiszteleti (kultuszi) közösséget alkot a világ kezdetétől a világ végéig. Az egyház egysége nem szertartási egyformaság, hanem közös hit és reménység. Helytelen, ha ebből tarka összevisszaság származik. Fegyelmezi a kötött és a szabad elemek egyensúlya. A teljes gyülekezet részvétele nem tömeges rendezvény vagy időtöltés, hanem hitvalló közösség kérdése.

A református istentisztelet egyházunk életének célja és forrása, a legfontosabb kultuszi cselekmény. Benne Isten dicsőítése, tisztelete áll a középpontban, amely egyben válasz is arra, hogy Ő a hirdetett Igében és a sákramentumokban közli jelenlétét,

megszólítja gyülekezetét. Egyházi életünk összes megnyilvánulása az istentisztelet köré szerveződik. Az istentiszteleten hangzik az igehirdetés és részesülünk a sákramentumokban, egész életünk erre válasz és hálaadás.

A Szentírás szerint *a földi egyház istentisztelete* része és résztvevője *az egész teremtettség hódolatának* a Szentháromság Isten előtt. Itt tudatosan fejezzük ki mindazt, amit a látható teremtett világ a maga pusztja létével hangtalanul mond el a teremtő és gondviselő Isten dicsőségéről, de egyben be is kapcsolódunk *az emberfeletti mennyei világnak, az angyaloknak istentiszteletébe* is. Csak e „hármashangzat” harmóniájában van helye a keresztyén kultusznak.

Isten népe istentiszteleti (kultuszi) közösséget alkot a világ kezdetétől a világ végéig. Úgy részese és folytatója az ószövetségi istentiszteletnek, hogy Jézussal és az apostolokkal együtt éneklie a zsoltárokat, majd az ősgyülekezet himnuszait és doxológiáit, merít az elmúlt századok liturgikus kincséből, az egy, szent, egyetemes és apostoli egyház mai istentiszteleti gyakorlatából is. Eközben nincs szolgai módon alávétve egyetlen hagyománynak sem, és szabad arra, hogy méltó és mai módon keresse a tartalomhoz a formát, „az ezüstitányért az aranyalmához”.

Az egyház egysége nem szertartási egyformaság, hanem közös hit és reménység: „egy Úr, egy hit, egy keresztség”. Helytelen, ha ebből tarka összevisszaság származik. Kellenek az összetartozást kifejező azonos formák. Az egyénieskedést a szeretet törvénye alapján kell elutasítanunk. Kívánatos, hogy a magyar református istentiszteletbe bárhol, bárki úgy tudjon bekapcsolódni, hogy az otthonosság és összetartozás érzése ragadja meg, amely sajátos önazonosságunkat erősíti.

Ebben a hagyományban nagy érték az egyszerűség, a gyülekezet egészének a részvétele, amelyet fegyelmez a kötött és a szabad elemek egyensúlya, a szilárd kristályszerkezet, a helyi és alkalmi színek megjelenése, az egyén és közösség kapcsolata. Csak itt hangolja egybe a Lélek a legszemélyesebb hitélményeket közösségi bűnvallássá (*homologia*) és hitvallássá (*confessio*).

„Az istentisztelet az egész keresztyén élet lélegzetvétele. Mint az *alapokkal bíró város* (Zsid 11,10) felé tartó zarándokcsapat, újra és újra magunkba szívjuk a menny éltető levegőjét, magunkba felvesszük az *eljövendő világ erőit* (Zsid 6,4), hogy ezek az erők rajtunk keresztül beleáradjanak az egész világ életébe” (Czeplédy Sándor).

3. A református istentisztelet általános jellemzői

A református istentisztelet engedelmeskedés Isten összegyűjtő akaratának. Nyilvánosan történik, liturgiai rendhez igazodó, közösségi cselekményként. Isten népe az istentiszteleten Isten országára tekint.

A református istentisztelet összegyűjtetés, mert engedelmeskedés Isten összehívó, összegyűjtő akaratának (Zsolt 107,1–3), minden szűkítés és minden kényszer nélkül; minden korosztály, minden társadalmi réteg, a nemek, különféle hivatású és sorsú emberek együttes ünneplése. Nem rétegalkalom. A pásztori elv érvényesülése a csoportokra bontó elv helyett. Az istentisztelet az a közös pont a gyülekezet életében, ahol az életkor, az érdeklődés vagy a szolgálat szerinti kis csoportok találkoznak.

„Adjatok hálát az Úrnak, mert jó, mert örökké tart szeretete! Így szóljanak az Úr megváltottai, akiket megváltott az ellenség kezéből, és összegyűjtött a különböző országokból; keletről, nyugatról, északról és délről” (Zsolt 107,1–3).

Az istentiszteleten a mindennapok szétszórtságából Isten összehív, hogy aztán küldetésünkben megerősítve ismét kiküldjön az élet különböző tereire.

A gyülekezet Isten iránti tiszteletét nyilvánosan fejezi ki. Az istentisztelet nem „zugolyában lett dolog” (II. Helvét Hitvallás), nem bezárkózás és nem kizárás.

„Az egyházi összejövetelek pedig ne legyenek rejtettek és titkosak, hanem nyilvánosak és gyakoriak, hacsak Krisztus és az anyaszentegyház ellenségei nem teszik lehetetlenné üldözésükkel azoknak nyilvánosságát” (II. Helvét Hitvallás XXII. fejezet).

Az istentiszteleti közösség befogadó és közbenjáró közösség, amely a saját nyelvén szólal meg, mert minden istentiszteleti elemre vonatkozik az érthetőség elve.

Az istentisztelet találkozás: szent társalgás, párbeszéd Isten és népe között. Kálvin nyomán kétféle liturgiai elemről beszélünk. Egyes elemekben Isten megszólít (Ige – több formában), másokban a gyülekezet válaszol (imádság – több formában). A csend fontos, de nem elég. A gyülekezet tagjainak együtt van szükségük a kijelentésre (*proklamáció*) és a könyörgésre (*oráció*). Istent lélekben és igazságban (Jn 4,24) kell imádnunk. Ez az alapelv a gyülekezet Krisztus iránti engedelmisségében valósul meg, hiszen Krisztus maga az igazság (Jn 14,6).

Az istentiszteleten liturgiai kötöttség érvényesül. A lelkipásztori-liturgusi szolgálat szabályszerű öltözete a palást. Kötött az elfogadott agenda előírásainak történő megfelelés, a jó rend elvének érvényesülése (1Kor 14,40). A köznapitól és az esetlegestől való elválás az emelkedettség és az ünnepélyesség elvének megvalósulását segíti. Az istentisztelet liturgiai elemei egyszerre hordozzák az egyház egyetemességének és jelenének vonásait, az állandóság és a dinamizmus együttes jelenlétét.

Az istentisztelet közösségi cselekmény (*koinónia*), ahol a gyülekezet tagjai látható közösséget vállalnak Krisztussal, a közösség fejével és egymással. Nincs egyedül tartott istentisztelet (azt magánáhitatnak hívják; vö. Mt 18,20: „*ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük*”). Krisztus jelenléte az alap. Az emberi tényezők jelenléte fontos: legyen, aki szólja, legyenek, akik befogadják az Igét, és felelnek Isten megszólító kegyelmére.

Az istentisztelet ráirányítja figyelmünket az Isten országára.

A gyülekezet tagjait új reménységgel tölti el, hogy Isten megtartja szövetségét. Ez az Isten országába vetett reménység szabbdá tesz a jelenben.

4. Istentiszteletünk két központja: igehirdetés és sákramentum

Isten kijelentése cselekvés, történes, nem merő beszéd. Istentiszteletünk akkor teljes, ha igehirdetés és sákramentum együtt van jelen. Ez a keret, amelyben épül az igehirdetésben megszólított ember hite; ez az Isten és ember közösségéhez való tartozás megélése; ebből fakad Isten dicsőítése.

Két központ köré szerveződik istentiszteletünk: ez az *írott-hirdetett* és a *látható Ige* (sákramentum, szentség); a meghallott Igét, mint nélkülözhetetlen elem, a sákramentum megpecsételi.

(Heidelbergi Káté 65. kérdés-felelet: „*Mivel tehát egyedül a hit tesz Krisztusnak és minden Ő jótéteményének részesévé, honnan származik ez a hit? – A Szentlélektől, aki azt az evangélium hirdetése által szívünkben felgerjeszti és a sákramentumokkal való élés által megerősíti.*”)

Az istentiszteleti igehirdetés (prédikáció) a népével találkozó Isten beszéde, melyben népét kegyelmesen és igazságosan megszólítja, atyai szeretettel cselekvő jelenlétéről biztosítja. Ez az igehirdetés liturgiai funkciója. A közösséget a népét megszólító Isten kezdeményezi, az Írás magyarázata a Szentlélek által válik Isten élő szavává.

A prédikációnak a Szentíráshoz kötöttsége és pneumatikus fogantatása biztosítja annak, hogy az valóban Isten szava. A prédikáció tehát a hallható Ige az istentiszteleten.

Isten kijelentése cselekvés, történes, nem csupán merő beszéd. Az istentisztelet a Krisztusban való, Isten és ember közötti közösség megélése. Ez csak akkor lehetséges, ha az istentiszte-

let tapasztalhatóvá teszi Jézus Krisztusnak mint tanító Mesternek, és mint az önmagát egyetlen áldozatként megáldozó Isten Bárányának a jelenlétét. A hallható Ige (*prédikáció*) és látható Ige (*sákramentum*) egyenértékű. A különbség a rendeltetésben van. A prédikáció a hit felgerjesztésének eszköze, a sákramentumok pedig a prédikáció által felgerjesztett hitet erősítik meg és megpecsételik.

Istentiszteletünk akkor célirányos, ha a hirdetett Ige és a látható Ige együtt teremti meg a Krisztus és ember közötti közösségélményt. Ez a kettős középponttal rendelkező istentiszteletben valósul meg. Az alapige és az igehirdetés köré szerveződik az egyik, míg a szereztetési Ige és a sákramentum teremti meg a másik középpontot. A kétfókuszú istentisztelet nemcsak az embert megszólító és emberért cselekvő Istennel való közösség megélését teszi lehetővé, hanem a gyülekezet tagjainak egymáshoz tartozását, egymással való közösségét is kiábrázolja.

Istentiszteletünk akkor teljes, ha igehirdetés és sákramentum együtt van jelen. Ha az istentiszteleten sákramentum kiszolgáltatása nem történik, akkor is önálló, kötött liturgiai elemnek kell jeleznie a sákramentumok megújuló és megújító áldásaira való emlékeztetést és hálaadást. Ez a keret, amelyben épül az igehirdetésben megszólított ember hite; ez az Isten és ember közösségéhez való tartozás megélése. Ebből fakad Isten dicsőítése.

5. Gyülekezet és istentisztelet

Nincs istentisztelet gyülekezet nélkül. Nem tétlen szemlélő vagy műsorhallgató Isten népe a szertartáson és a kultuszi cselekmények során. Cselekvő és párbeszédese a részvétele, főleg a válaszoló elemekben.

A gyülekezet az istentiszteleten mint aktív tényező vesz részt. Nincs istentisztelet gyülekezet nélkül. Nem tétlen szemlélő vagy műsorhallgató az Isten népe a szertartáson és a kultuszi

cselekmények során. Cselekvő és párbeszédese a részvétele. Ezt a párbeszédese közösséget elsősorban Isten rendelte az emberrel. Az istentiszteleten Isten megszólítja népét, a gyülekezet pedig válaszol Urának.

A gyülekezet tevékeny részvétele az istentiszteleten akkor valósul meg, amikor tagjai a válaszoló elemeket aktívan hajtják végre: közösen énekelnek, mondják az imádságokat és a hitvallást, ámennel felelnek, részt vesznek az adakozásban, odajárulnak az úrasztalához, magukhoz veszik az úrvacsorai jegyeket.

A gyülekezet cselekvő, alkotó részvétele érdekében arra kell törekedni, hogy a református istentiszteleten az, ami a gyülekezeté, ne legyen a szószék (lelkipásztor) monopóliuma. A válaszelemek tekintetében a lelkipásztornak fontos szolgálata van, de törekedni kell arra, hogy ez ne kisajátítás és ne a gyülekezet kiszorítása legyen. A Biblia felolvasását (*lekció*) és a gyülekezeti imádságok elmondását sem szabad a lelkésznek (mint liturgusnak) kisajátítania. Meg kell tenni mindent a gyülekezet tevékeny istentiszteleti részvételéért.

Az apostoli köszöntés, a bibliaolvasás, a feloldozás, prédikáció, adakozásra való felhívás és áldás után a gyülekezetnek mindennél természetesebb válasza az „ámen” mondása.

Azoknak az istentiszteleti elemeknek, melyek természetükből fakadóan a gyülekezet istenmegszólítását vagy Istennek adott válaszát hordozzák, formájukban is közösséginek kell lenniük. Ilyenek az énekek. A gyülekezeti éneket – mint a közösségi imádság ünnepélyes formáját – az istentiszteleten nem helyettesítheti semmi. Az istentisztelet válaszelemeit gazdagíthatják az ének-zenei szolgálatok. Ezeket be lehet építeni az istentiszteletbe, de nem a gyülekezeti ének rovására.

Az imádságok nem egy embernek (a lelkipásztornak) az imádságai, hanem a gyülekezeté. A Miatyánkot az egész gyülekezet vagy együtt mondja fennhangon, vagy parafrázisát énekli.

6. Mi alkotja még istentiszteletünket?

Az Ige megjelenési formái mellett a gyülekezeti közösség és Ura találkozásának gyakorlati és történeti okokból önállósult elemei is vannak, mint az igeolvasás, éneklés, bűnvallás, feloldozás, hitvallás, adakozás.

a) Megszólal és megszólít a Szentírás

A lekió előkészíti a prédikáció textusát, kibontását. A lelkipásztor mellett olvashatják alkalmas, felkészített és felhatalmazott gyülekezeti tagok. Üdv-történeti ünnepeken külön figyelni kell az adott ünnepnap elhanyagolhatatlan olvasmányaira.

Isten előtti megállásunk az Ige felolvasásával kezdődik. A vasárnap délelőtti istentisztelet fontos liturgiai eleme a lekió, amikor hosszabb bibliai idézetet hall a gyülekezet. Mértéktartó terjedelemben lehet több lekiót is választani, amelyek emlékeztetnek a teljes Szentírás gazdagságára és belső bizonyoságtételének fontosságára.

A lekióolvasás *liturgiai érdek*, mivel Isten előtti megállásunk az Ige felolvasásával kezdődik. A lekió *szimbolikus* jelentősége, hogy emlékeztet: Isten megszólalása, hozzánk fordulása nélkül nincs istentisztelet. Isten szól, és az Ige megszólítására felelünk Neki imádsággal, énekléssel, hálaáldozattal és engedelmes életfolytatással. Természetes igény, hogy ha csak lehet, akkor a Szentírás megszólaltatása kapcsolódjon az ünnepkörhöz. Üdv-történeti ünnepeken külön figyelni kell az adott ünnepnap elhanyagolhatatlan olvasmányaira. A lekió *homiletikai szempontból* előkészíti a prédikáció textusát, kibontását és annak megértését, tehát a lekiónak összhangban kell lennie a prédikáció textusával. Hálás dolog az igehirdetőnek és élményt jelentő az igehallgatóknak, ha a lelkipásztor Lélektől vezetett fantáziával, tudatosan választ lekiót, ill. lekiókat. A lekió *katechetikai hasz-*

na, hogy a gyülekezet bibliaismeretét gyarapítja. Sok esetben a lekciónak különleges *poimenikai* jelentősége is lehet.

Meggazdagítja mindezt az, ha az olvasmányt, ill. olvasmányokat a lelkipásztor mellett arra alkalmas, felkészített és felhatalmazott gyülekezeti tagok olvassák fel. Alapkövetelmény az értelmes, tiszta hangsúlyozás, a pontos felolvasás.

b) Szükséges a bűnvallás és a feloldozás

A szertartás első harmadában elhangzó nyilvános bűnvallás (közgyónás) és a kegyelemhirdetés összetartoznak. Bűnvallás és megtérés nélkül nincs újjászületés, sem hálaadás és megszentelődés.

Az istentiszteletre az ember a hétköznapiokból érkezik, amelyek rányomják bélyegüket az Istennel találkozni készülő emberre, aki bűneivel jön az istentiszteletre. Terhétől Isten előtti imádsággal szabadul. Ennek lelki folyamatában a bűnvallás, mint ősrégi istentiszteleti elem, azzal a rendeltetéssel bír, hogy az Istennel az apostoli köszöntés megszólításában, az Isten rendelését kinyilvánító Igében találkozó ember igazi önismeretre jusson, elismerje bűnösségét, és ezt azzal a bizonyossággal vallja meg, hogy Jézus Krisztusért Isten azokat megbocsátotta. A bűnvallás odasegít bennünket a kegyelmes Istenhez.

A nyilvános bűnvallásban (*közgyónás*) a gyülekezet tagjai lehetőséget kapnak arra, hogy számba vegyék bűneiket, és elszámoljanak azokkal Istennek. Így megkönnyebbültebben és a megtisztulás érzésével tudnak továbblépni az igazi közösségélmény felé. Ezt a továbblépést az teszi lehetségessé, hogy a bűnvallás után a kegyelmes Isten válaszát hallják meg (*kegyelemhirdetés – feloldozás*). Ez felszabadító és felemelő érzés. A feloldozás Igéje után, már egészen Istenhez közel, képes az ember a kegyelmes Istent dicsőíteni.

A röviden vázolt lelki folyamat a református istentisztelet első harmadának hátterét képezi. Isten előtti megállásunk a bűn,

megváltás, hálaadás hármass beosztásához (vö. Heidelbergi Káté), valamint a keresztyén élet mozzanataihoz – megtérés, újjászületés, megszentelődés – híven kezdődik. Bűnvallás és megtérés nélkül nincs újjászületés, sem hálaadás és megszentelődés.

Az istentiszteleti keret első harmadában van a bűnvallás helye mind a közösségi, nyilvános formáját, mind az egyéni (csendes bűnvallás) formáját tekintve.

A közösségi bűnvallás többféle módon is történhet; kötött formáinál is igazodni kell az egyházi év adott időszakához. A bűnvallás és feloldozás komolyan vétele felerősíti a dicsőítést, hálaadást, megszentelődést hordozó további istentiszteleti elemeket is.

Lényeges, hogy a bűnvallás után elhangzó feloldozó igéket (pl. Jn 3,16) a liturgus-lelkipásztor hirdeti meg áldó mozdulat kíséretében.

c) Hitforma és hitvallás az istentiszteleten

A gyülekezet hitvalló közösség. A hitvallás a keresztyén tanítás tömör összefoglalása. Egyetemessége mellett is személyes. A hitvallás megálapítása közmegegyezéssel történik. Keresztyén hitünk alaptanításainak megvallása válják újra istentiszteletünk állandó liturgiai elemévé.

Hitvallás minden istentisztelet; a gyülekezet hitvalló közösség. Az idők folyamán önálló istentiszteleti elemmé vált hitünk formájának hangos és közös megvallása, mint a keresztyén tanítás tömör összefoglalása, mely az egész egyház hitének ünnepélyes kinyilvánítására alkalmas.

A hit megvallása bibliai parancs. Ahogyan az igehirdetés, a sákramentumok és a diakóniai munka isteni rendelésen alapszik, úgy a hitvallástétel is. A hitvallás az öntudatos hit kifejezése. A keresztyén hitvallás Krisztusról szóló vallástétel. Arról szól, hogy kihez tartozunk és kik vagyunk.

A hitvallás Isten kijelentett Igéjéből nyert hitismeret, amely-

nek egyedül a Szentírás a hiteles forrása, ezért a hitvallás alá van rendelve a Szentírásnak. Benne a Krisztus egyetemes egyházának a hangja szólal meg a nyilvánosság igényével.

A hitvallás az egyetemessége mellett személyes is: hiszem (*credo*), illetve hiszük és valljuk (*credimus et confitemur*).

A hitvallás megállapítása közmegegyezéssel történik (*consensus ecclesiae*), a közös felelősségvállalást fejezi ki. Zsinati viták érlelik, hogy a kihirdetés után a hitvallás közmegegyeződdé váljon.

A hitvallás célja és feladata, hogy benne az egyház összefoglalja, amit Istenről tud és vall, amit követ és hirdet. Erősítse az egy hiten levők összetartozás-tudatát (Ef 4,4–6). A hitvallás tudatos mondása segít megőrizni a tiszta tanítást a tévtanokkal szemben. Keresztyén hitünk alaptanításainak megvallása ezért váljék állandó liturgiai elemmé.

Sákramentum kiszolgáltatásakor a hitvallás megelőzi a sákramentumban való részesülést.

d) A gyülekezeti imádság

A gyülekezeti imádság felelet Isten megszólítására. Az imádság mintája az úri ima, ezért krisztusi módon, biblikus szemlélettel, aktuálisan, a közösségre figyelve és a Szentháromságot imádvá imádkozunk.

A gyülekezeti imádság a keresztyén istentisztelet nélkülözhetetlen alkotórésze és ismertetőjegye. Az istentisztelet találkozás, *szent társalgás* Isten és az Ő választottai között. A gyülekezeti imádság felelet Isten jelenlétére és megszólító kegyelmére.

Bűnös természetünk velejárója, hogy önmagunktól nem tudunk imádkozni (vö. Róm 8,26). Krisztus érdeméért, közbenjárásáért szólíthatjuk meg az Atyát, és Ő Lelkével segít, mert *maga a Lélek esedezik értünk kimondhatatlan fohászkodásokkal*.

Krisztusi módon kell imádkoznunk! Ehhez nélkülözhetetlen a bizalmi kapcsolat. Krisztustól tanuljuk a megszólítást: *Mi*

Atyánk (Mt 6,9), *Abba, Atya!* (Róm 8,15). Az imádság befejezésénél az ő érdemére hivatkozhatunk, s tőle kaptuk az ószövetségi imádságok lezárását, a bizonyosság szavát: az *amen*-t is. Áldott örökségünk az úri imádság, amely szó szerint, valamint lelkületében és felépítésében is meghatározza imaéletünket. Az úri imádság szövegét magyar nyelven az ökumenikus fordítás szerint, fennhangon mondjuk.

Legyen *biblikus* a gyülekezeti imádság! A Szentírás imádságaiban három tartalmi vonás szembeötlő: Isten dicsőítése – a bűnök megvallása – a kérések elmondása. Az Isten színe előtt megjelenő ember szembesül Isten hatalmával és dicsőségével. Első szava tehát az imádás (*adoratio*), Isten dicsőítésének, magasztalásának és ezzel együtt a hálaadásnak a szava. A dicsőség Ura előtt az ember ráébred méltatlanságára, bűnös voltára, ezért az imádságban meg kell vallania vétkeit (*confessio*). Az Isten bűnbocsátó kegyelmét megtapasztaló imádkozó felismeri a kérés és könyörgés (*oratio*) lehetőségét.

Közösségi módon imádkozunk! Nem az egyén, hanem a gyülekezet imádkozik, s általa az egyetemes anyaszentegyház, a szentek közössége. Ennek érvényre juttatása a liturgus-lelkipásztor felelőssége. A gyülekezeti imádság témái az egész közösség életét érintő témák legyenek. Nyelvi megfogalmazásában kiemelt követelmény az érthetőség és a követhetőség. A gyülekezeti imádság mindig többes számban hangozzék. A közösségi jelleg előtérbe állítja a közbenjárás (*intercessio*) fontosságát.

Legyen *aktuális* a liturgikus imádság! Ne elvont gondolatokat, ne általánosságokat fogalmazzunk meg. Fontos a gyülekezet jelene. Vigyük konkrét módon az Úr elé azokat az örömeket, feszültségeket és félelmeket, amelyek között Isten népe él.

Imádkozunk *trinitárius szemlélettel!* A Szentháromság egy örök Istent imádjuk, az Ő munkájának teljességéért – a teremtésért, megváltásért és megszentelésért – adunk hálát és könyörgünk.

A gyülekezetnek aktív részt kell vállalnia a liturgikus imád-

kozás terén. Az elhangzó imádságot lélekben követi, magában mondja és *ámennel zárja*. Reformátori örökségünket folytatjuk, ha imádságaink felolvasásába, elmondásába még jobban bevonjuk a gyülekezet arra felkészített és a presbitérium által felhatalmazott tagjait.

A liturgikus csend (csendes perc) tartása az imádsághoz kapcsolódva jelenjen meg az istentiszteleten.

A gyülekezeti imádság és a tagok (liturgus és gyülekezet) egyéni imaélete feltételezik és erősítik egymást. A kettőnek egymásból kell következnie, egymást kell táplálnia, mint a liturgiának és az élet istentiszteletének. Ezért igaz ma is eleink jelszava: *Orando et laborando! – Imádkozva és dolgozva!*

e) Éneklés és istentisztelet

Az éneklés az istentisztelet szerves alkotórésze, amely a gyülekezet felajánlása, válasza, énekelt imádsága Istennek. Az éneklés lényünk mélyrétegeit is megszólítja és megszólaltatja, közösségteremtő ereje nyilvánvaló.

A gyülekezeti éneklés a közösségi imádság ünnepélyes formája, a legfontosabb istentiszteleti válaszelem. *Az éneklés az istentisztelet szerves alkotórésze*. Dallam és ritmus rendezettsége kiemeli az énekelt imádságot a mindennapokból, megadja ünnepélyességét. Középpontjában Isten és tettei állnak, nem az éneklő ember. Sehol, ahol gyülekezet van, nem mellőzhető a közös (gyülekezeti) ének. *Bibliája mellett a Zsoltárt* református népünk mindig nagy becsben tartotta.

Amikor a liturgia a költészet mellett a zene művészetét is segítségül hívja, és a gyülekezet tagjainak hangja egy harmonikus és ritmikus egészben olvadnak össze, akkor ez a közös éneklés a gyülekezeti istentisztelet küldetését segíti betölteni, mert megvalósul az imádás (*adoratio*) és a dicsőítés (*glorificatio*), ami segít megélni a közösség (*koinónia*) titkát. Így lesz a gyüle-

kezeti éneklés az istentisztelet szerves alkotórészévé, ami a gyülekezeti aktivitás elsődleges megnyilvánulási formája.

Az éneklés a gyülekezet felajánlása, válasza, énekelt imádsága Istennek. A gyülekezeti éneklés eszköz arra, hogy benne a gyülekezet önmagát ajánlja fel Istennek lelki áldozat gyanánt.

„Általa vigyük Isten elé a dicsőítés áldozatát mindenkor, azaz nevééről vallást tévő ajkaink gyümölcsét” (Zsid 13,15).

Így a gyülekezeti ének elsősorban *felelet Isten szavára*, de ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az ének de facto igehirdetéssé legyen. Az éneklésben elsősorban Isten felé fordulunk, de ugyanakkor a gyülekezet tagjai egymást is erősítik, intik, vigasztalják az énekléssel. A gyülekezeti ének nem más, mint *énekelt imádság*.

Az éneklés lényünk mélyrétegeit is megszólítja és megszólaltatja. „Értelemmel is éneklünk” – mondja Pál apostol (1Kor 14,15), de ugyanakkor „lélekkel”, és a lélek az éneklésben személyiségünknek értelmén túli rétegeit is kifejezésre juttatja. Az éneklésben a tudatalatti világ is megszólal. A zenében és költészetben ez a világ tör fel, és keres magának kifejezést.

„Meg ne részegedjetek bortól, miben kicsapongás van, hanem teljesedjete be Szent Lélekkel, beszélgetvén egymás között zsoltárokból és dicséretekből és lelki énekekből, énekelvén és dicséretet mondván szívetekben az Úrnak” (Ef 5,18–19).

Az éneklés közösséget teremt. A zene segíti a gyülekezetet abban, hogy valóban „egy szájjal és egy szívvel” dicsérhesse Istent. Az éneklésben az egyesek hangjai harmonikus egésszé olvadnak össze, sokkal inkább, mint az imádság vagy a hitvallás elmondásakor, és így a gyülekezeti ének különösképpen alkalmas arra, hogy az istentisztelet közösségi elvét kifejezze és megvalósítsa. De itt természetesen *nemcsak akusztikai harmóniáról* van szó, hanem a gyülekezet *pneumatikus harmóniájának*, lelki egységének a megvalósulásáról: az „egy szájjal és egy szívvel”

éneklő gyülekezetben közelebb jutunk egymáshoz, falak dőlnek le közöttünk. Sőt nemcsak a saját helyi gyülekezetünkkel való kapcsolatunkat erősíti az ének, hanem különösen alkalmas arra is, hogy a Krisztus egyházának *téren és időn felül álló egységét is megéreztesse velünk*. Az énekekben nemcsak a jelenlevő közösség, hanem *a teljes hitvalló egyház hangja* szólal meg.

Istentiszteletünkben aránylag igen kevés régi kötött imádság van, viszont énekeink között többévszázados, sőt többévezredes darabok is vannak. Amikor zsoltárt éneklünk, nemcsak atyáinkkal, a reformátorokkal, hanem Isten ószövetségi gyülekezetével is együtt vagyunk. Lehetőség szerint ne legyen istentisztelet zsoltáréneklés nélkül. A zsoltáros kegyesség a református identitástudat része, amely azt a teológiai üzenetet hordozza, hogy a zsoltárok mindenkori értékmérői a református gyülekezeti imádságnak és éneklésnek.

„Sehol máshol nem találjuk Istennek népével és minden alkotásával szemben gyakorolt egyedülálló jóságának ilyen dicsőítését, sehol máshol nem találunk ilyen tökéletes útmutatást arról, hogy miként kell Istent dicsérnünk; sehol máshol nem nyerünk a kegyességnek erre a kötelességteljesítésére ilyen erős indítást... Joggal szoktam e könyvet az emberi lélek feltérképezésének nevezni, mert mindenki meglátja benne azoknak a belső indulatoknak a tükörcsüvét, melyek őt magát mozgatják” (Kálvin János: Előszó a Zsoltárok könyve magyarázatához – részlet).

A kántor istentiszteleti tisztsége liturgikus szolgálat. A gyülekezet éneklése énekvezér (kántor, lelkész, előénekes) szolgálata nélkül elsorvad, a liturgiához méltatlan szintre süllyed. Hasznos, ha biztos énekesek (kórus) vezetik az éneket (a kántorral), mert a közösségnek van kihez csatlakoznia. A hangszerkíséret ezt nem pótolhatja, de a közös éneklés vezetését segíti, ünnepléységet fokozza.

Az éneklésnek (ezen túl a hitvalló egyházi zene egyéb formáinak) illendő liturgikus funkciót, rögzített helyet, jelentősége

szerinti figyelmet, gondoskodást kell nyernie az egyházi év és az ünnepi szertartás keretei között, valamint egyházunk tanításában.

Az istentiszteleti énekválasztás fejezze ki az egyház időbeli egyetemességét is. Az új liturgiához készülő új énekeskönyv a keresztyén egyháztörténet lelki gazdagságából merít.

f) Egyházzene az istentiszteleten

Az Isten Igéjéhez méltó egyházzene a misszió fontos eszköze. Az egyházzene az istentiszteleten az Ige üzenetét szolgáló, szerves liturgiai elem.

Az igényesen és liturgiailag helyesen megválasztott egyházzene az istentisztelet igei üzenetének befogadását és elmélyítését szolgálja. Az Isten Igéjéhez méltó egyházzene a misszió fontos eszköze. Azokban a gyülekezetekben, ahol ehhez a tárgyi és személyi feltételek adottak, meg kell teremteni a gazdagabb istentiszteleti hangszerhasználat lehetőségét.

Istentiszteleteinken elsősorban az egyházzene egyszerű formái nyerhetnek teret: a gyülekezeti énekhez kapcsolódó egyszerű kórusfeldolgozások, melyek hangszerrel vagy vokális megszólalással segíthetik, illetve versszakonként váltva tagolhatják a gyülekezet énekét. A hangszeres műfajok közül az énekkíséret, az intonáció és a korálfeldolgozás különböző formái, valamint a cantus firmus nélküli szabad műfajok illeszthetők be időbeli terjedelem és helyi lehetőségek figyelembevételével az átlagos istentiszteleti rendbe.

Az egyházzene eszköze lehet a meditációs elcsendesedésnek, de betölthet doxologikus feladatot is. Az egyházi év körforgásában a zenei szimbolika tudatos használata karakteresebbé teszi az ünnepkört.

Az egyházzene az istentiszteleten nem egyéni művészi ambíciók kielésére szolgál, és nem műsorszámjellegű, zenei betét, hanem az istentisztelet igei üzenetét szolgáló, szerves liturgiai

elem. Az egyházi ének és zene bele kell illeszkedjen az istentisztelet dramaturgiai ívébe, és kapcsolódnia kell annak tematikai rendjéhez. Ehhez szükséges, hogy az istentisztelet egy előre kiszámítható rend (egyházi év) szerint szerveződjön. Így az egyes elemek (igei-imádságos, prózai-énekes stb. részek) szervesen egymásra épülve, egymás mondanivalóját erősítve megteremtik Isten és ember találkozásának ünnepélyes, közösségi és mégis személyes lehetőségét.

g) Verba solemnia

A liturgiai elemek közötti ünnepélyes igéket röviden, célirányosan és igei pontossággal kell mondani.

A református istentisztelet állandó elemei a *verba solemnia*, az ünnepélyes igék, amelyek bevezetnek és megnyitnak vagy átvezetnek és lezárnak egy-egy liturgiai egységet.

Az ünnepélyes szavak sorában első az apostoli köszöntés az apostoli levelek kezdetéről (pl. Róm 1,7), azután az előfohász, amit pl. a lekió előtt és után mondunk (pl. Zsolt 124,8). Ezen kívül a liturgia több pontján elhangozhat egy-egy rövid, odaillő igei vótum.

A verba solemnia körébe tartoznak a különféle bejelentések: az igeolvasás, az énekek vagy az adakozás bejelentése. Mind-egyik esetben törekedni kell a rövidsége, a célirányosságra és az igei pontosságra. Az apostoli vale (búcsúszó) rövid áldásformula a szószéki szolgálat végén. Az áldás az istentisztelet befejezésekor hangzik, palástban felemelt kézzel, palást nélkül imára kulcsolt kézzel. Legfőbb áldások: az ároni áldás (4Móz 6,24–26) és az apostoli levelek áldásai (pl. 2Kor 13,13).

A verba solemnia az istentisztelet prófétai eleme, tehát nem összekötő szöveg, nem „felkonferálás”. Baj lenne, ha „papos” szereppé válna, ezért mindig törekedjünk e ponton is a ter-

mészetességre. Amikor az istentisztelet egészére készülünk, akkor ebben az is benne van, hogy az Igére figyelve, Isten akaratára összpontosítva készülünk fel az ünnepélyes Igék mondására is.

h) Adakozás

Minden istentisztelet önálló eleme, a vallástétel hálaadó eseménye. Nem a hirdetésekhez tartozik.

Az istentiszteleti adakozás egész életünk Istennek történő oda-szentelését jelképezi. Mindent Istentől kapunk, és hálából ké-szek vagyunk mindenünket Istennek adni.

„Minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnan felülről, a világosság Atyjától száll alá, akiben nincs változás, sem fénynek és árnyéknak váltakozása” (Jak 1,17).

Életünkkel adósok vagyunk Istennek. Isten nekünk adott jó-téteményeit felebarátaink iránti szolgálattal háláljuk meg. Az adakozás tényleges szükségletek kielégítése és az Ige szolgálatá-ért való felelősség gyakorlása (diakónia, sajtószolgálat, tanítás, egyházigazgatás stb.).

Az alamizsnálkodás az emberre irányul, az adakozás Istenre nézve történik. Ez egyben vallástétel életünk Istennek ajánlá-sáról (*offertorium*).

„Az Isten irgalmára kérlek tehát titeket, testvéreim, hogy okos istentisz-telethétként szánjátok oda testeteket élő és szent áldozatul, amely tetszik az Istennek” (Róm 12,1).

Az adakozásnak teológiája van, ezért az adakozásnak önálló, az istentisztelet ideje alatt megvalósított külön liturgiai elemmé kell válnia. Az adakozásra való felhívás szövege legyen bibliai. Jelenlegi gyakorlatunkból hiányzik és pótlandó az adakozás utáni rövid hálaadó imádság, amelynek méltó helye kell legyen az istentiszteleten.

i) Hirdetések

A hirdetés gyakorlati szükség. Nincs különös elvi-teológiai oka, hogy elmaradhatatlan liturgiai eleme legyen az istentiszteletnek. Egyházi törvényeink elrendelik az egyház életére vonatkozó fontosabb tények szószéki hirdetését.

Sok mindentől tehermentesítheti a hirdetést a templomi hirdetőtábla és a gyülekezeti sajtó.

A hirdetés körül kialakult rendezetlenségek miatt megfontolásra ajánljuk, hogy a lelkipásztor a fontos közölni valókat istentisztelet után, palást nélkül (liturgián kívül), az úrasztalától tudathatja a gyülekezettel. A hirdetés lehetséges az istentisztelet elején is, szintén liturgián kívül, hogy az igei üzenetet ne verje ki a hívek fejéből a hirdetés (nyugati protestánsoknál ez általános).

A hirdetést elmondhatja egy presbiter vagy a gondnok. Óvakodni kell a terjengősségtől.

7. Az egyházi év

Az egyházi év az időnek és a polgári naptári évnek a keresztyén hagyományban kialakult üdvtörténeti tagolása.

A református hitvallások túlnyomó része hasznosnak és ezért megtartandónak ítélte az üdvtörténethez kapcsolódó napok megünneplését, és csupán a szentek ünnepeit törölte el.

„...azt is nagyon helyeseljük, ha a gyülekezetek keresztyéni szabadságukkal élve az Úr születésének, körülmetélkedésének, kínszenvedésének és feltámadásának, valamint mennybemenetelének és a Szentléleknek az apostolokra való kitöltetésének emlékezetét áhítatosan megünneplik. De az embereknek vagy szenteknek tiszteletére szentelt ünnepeket nem helyeseljük...” (II. Helvét Hitvallás XXIV. fejezet).

Az egyházi év ünnepeinek meghatározása a keresztyén szabadságból fakadó közösségi döntésre épül. Az egyházi év rendje olyan üdvösségbe nem vágó dolog (*adiáforon*), amely a hitvallás tartalmát ugyan nem érinti, de az egyház közösségének konszenzusát igényelve gátat szab az egyéni önkényeskedésnek.

Az ünnepek felsorolásának különböző zsinati listái azt mutatják, hogy nincs az egyházi évre vonatkozó véglegesnek nevezhető rend, így mind az egyházi év bővülésének, mind egyszerűsödésének tendenciái kimutathatók. A felsorolásokat ezért inkább liturgiai minimumnak és nem szigorú korlátozásnak kell tekintenünk.

Kiemelt helyen szerepel hitvallásainkban az Úr napjának (*Dies Dominica*) megünneplése, amely az újszövetségi idők óta közös ünnepe a keresztyénségnek. Ehhez a református teológia részben a negyedik parancsolat szerinti megnyugvás és munkaszünet rendelkezését kapcsolta, részben pedig az új teremtés gondolatának húsvéti üzenetét.

„...különösen ünnepnapokon az Isten gyülekezetébe szorgalmasan eljárjak, hogy ott Isten Igéjét hallgassam, a szent sákramentumokkal éljek, az Urat nyilvánosan segítségül hívjam és keresztyénhez illően alamizsnálkodjam. Továbbá, hogy életemnek minden napján szűnjek meg a magam gonosz cselekedeteitől, engedve, hogy bennem az Úr munkálkodjék az Ő Szentlelke által, és így az örökkévaló szombatot már e földi életben megkezdjem” (Heidelbergi Káté 103. felelete).

Az egyházi évnek a keresztyén szabadság felőli megközelítése felveti az adventtől adventig terjedő idő további részletező bővítésének kérdését. Az ünnepek ilyen bővítésére saját hazai hagyományainkból is hozhatunk példákat, pl. az új kenyérért és új borért való úrvacsorai hálaadási ünnepeket, valamint a reformáció emléknapjának megünneplését.

Az óegyházi liturgikus naptár felelevenítésének és bizonyos perikóparendhez való visszatérésnek vannak modern kísérletei. Ezeket a törekvéseket főként a XIX. században be-

következett liturgiai megszegényedés korrekcióiként kell tekintenünk. Valójában arra az önvizsgálatra szólítanak, hogy szabadságunk nem vált-e az igénytelenség és spontaneitás szabadosságává.

Mindezek akkor állhatnak a liturgiai megújulás szolgálatába, ha az egyéni kezdeményezések a kötöttség iránti széles körű igény feltámasztását is eredményezik, és általános egyházi konszenzus (zsinati döntés) áll mögöttük. A hitvallásaink által hangsúlyozott keresztyén szabadság egy közösen vállalt rend iránti igényt is jelent. Egy ilyen önként vállalt, a közös keresztyén hagyományban gyökerező rend istentiszteleteink liturgiai gazdagságát és biblikus elmélyülését is eredményezhetik.

Ehhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy ünnepeink dogmatikuma és homiletikuma mellett azok liturgikumával is kezdjünk el behatóbban foglalkozni, mivel a szent időkhöz tartoznak a szent cselekmények. Ezek mutatnak rá Istennek az időben és történelemben megszólaló Igéjére és véghezvitt tetteire. Mindegyiknek van emlékeztető *perfektuma*, a jelenhez szóló *praesense* és eszkatológiai kitekintésű *futuruma* (Joó Sándor kifejezései).

Az egyházi év nem ünnepnapokból, hétköznapi napokból és közönséges vasárnapokból áll, hanem az ünnepek által áthatott időszakokból, évrészekből. Ezek az ünnepi időszakok tagolják a gyülekezet életét, mivel az ünnepek az üdvtörténet legfontosabb eseményeit és a keresztyén hit tartalmának teljességét idézik fel. Ezzel olyan objektív tartalmakat emelnek ki, amelyekhez szubjektív oldalról csatlakozhatnak az emberi válaszok, gondolatok, érzések, döntések. Az ünnepek tehát át kell hogy hassák az azokhoz vezető és azokra következő napok, hetek egészét.

Ennek értelmében magyar református egyházi esztendőnk karácsonyi (*advent, karácsony, epifánia*), húsvéti (*nagyböjt, nagyhét, húsvét*), pünkösd (i) (*mennybemenetel, pünkösd, Szentháromság ünnepe*), új kenyéri, új bori és reformációi ünnepkörből áll.

8. Az istentisztelet helye

A templom egyszerre szakrális tér, szimbolikus tér és liturgikus tér.

A templom *szakralitását* az adja, hogy a szent cselekmények számára elkülönített hely. Erre csupán gyakorlati szempontból van szükség, és nem azért, mert Isten nem tudna megszentelni bármely helyet és a templom épülete *önmagában* hordozná a szentséget.

A templom egyetlen funkcióért épült, és ez az istentisztelet. Ezért a templom nem multifunkcionális hely. Kivételes kényeserek felülírhatják ezt a törvényt, ám mégsem szabad megfélekedni arról, hogy a szórakoztatásnak, profán célú összejövetelnek más épületekben van a helye. A kivételekről – mind a művészi színvonal, mind a szent cselekményekkel való összeegyeztethetőség alapján – a gyülekezet vezetőségének kell döntenie.

Nem a szakrális kommunikációnak kell meghátrálnia a profanitás előtt, hanem a szentnek kell megszentelnie a profanitást.

A szent idő irányultságára figyelmeztet a negyedik parancsolat is. Abban ugyanis nem a hétvégi pihenéshez való jog fogalmazódik meg, ahogy azt a mai ember véli, hanem az idő meghatározott részére vonatkozó megszentelési parancs. A hat napon át tartó munkát két szombat fogta közre Izráel istentiszteletében is. Isten nyugalmából lépünk ki a munka világába, amint azt a szombatnál is jobban kifejezi az Úr napja, amely a modern naptárakkal ellentétben nem víkend, hanem a hét első napja. A minősítetten áldott időből lépünk ki a hétköznapok világába, hiszen ezt az időt maga Isten áldotta és szentelte meg.

A szakrális tér egyben *szimbolikus tér* is. Ez azt fejezi ki, hogy a fizikai térben vannak olyan szimbolikus terek, amelyeknek üzenetük van a nagyobb közösség számára is. A templomtorony, a harang üzen és szimbolizál valamit egy világi közösség számára is. Amikor egy világi hatalom nem engedett templomot épí-

teni, az mindig a hatalom félelmét jelezte azoktól a szimbolikus terektől, amelyek számára veszélyforrásként jelentkeztek.

A templom pusztja megjelenésével azt üzeni, hogy a keresztyénység nem *religio privata*, hanem *religio publica*. Nem magánügy, hanem a legszemélyesebb közügy. A harangszó a közösség terébe kiált bele, amint a torony régen is a falu házai fölé magasodott és a vertikális dimenzióra figyelmeztetett.

A templom *liturgikus tér* is. Elrendezése, tárgyai az istentisztelet különböző elemeihez kapcsolódnak, ezért e funkcióknak vannak alárendelve. A református templomban a szimbolikus ábrázolás és az egyszerűség egy sajátos művészi igényességet képvisel mind a templomépítészetben, mind az úrasztali edények és textíliák terén.

9. Liturgia és énekeskönyv kapcsolata

Minden helyesen munkálkodó egyházban a zsinat döntési hatáskörébe rendelt két istentiszteleten használandó szertartási könyv – liturgia (istentiszteleti rendtartás) és énekeskönyv – szerkesztése, teológiai irányultsága és végső formája egymásra tekintettel történik. Egyházunkban a történelmi körülmények ezt sokszor nem tették lehetővé. Ezért örvendetes változás, hogy a Magyarországi Református Egyház Zsinata elrendelte, hogy a megalakult Énekügyi Bizottság és a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága egyeztesse a szempontjait.

Ennek értelmében a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága az alábbi javaslatokkal járult hozzá a leendő új magyar református énekeskönyv szempontrendszeréhez:

- Az új énekeskönyv legyen tudományos alapú, de gyakorlati igényű. A tudományos kutatásból leszűrt tendenciák, tanulságok jelenre történő adaptálást tartsa fontosabbnak, mint a hiányzó tudományos forrásközlések pótlását.
- Legyen széles körű diskurzus az énekeskönyvről és a gyülekezeti éneklés jövőjéről.

- Az énekeskönyv szempontrendszere kövesse a Generális Konvent által már eddig elfogadott és az idén elfogadásra kerülő liturgiai alapelveket, hogy az énekeskönyv is segítse elő az istentisztelet megújulását.

Ennek konkrét eszközei:

- Az énekeskönyvben szerepeljenek az istentiszteleti rendek és a hozzájuk tartozó kötött szövegek, hitvallások, imádságok, keresztelési és úrvacsorai imák, kérdések-feleletek.
- A liturgiai elemekhez párhuzamosan használható, énekelhető parafrázisok megjelentetése, ha lehet több változatban is: confessio generalis (régí és új formában), Mi Atyánk-ének, Apostoli Hitvallás-ének, Tízparancsolat-ének, Áldás-ének stb.
- Közölje a napszaki istentiszteletek anyagát is.
- A 150 genfi zsoltár olyan örökség, amelyet meg kell őrizni.
- Törekedjen az igehirdetési „hiánytémák”-hoz énekeket gyűjteni és közölni.
- A kazuális istentiszteletek szegényes énekanyagát bővíteni, különösen is az esküvői és keresztelési énekek esetében.
- Kerülje tudatosan a figyelmet elterelő és nehezen érthető archaizmusokat.
- A gyülekezetszerűség maximális tiszteletben tartását kérjük.
- Az egyházi év időszakainak és üzeneteinek tudatos erősítését várjuk.
- A GK Liturgiai Bizottságának határon túli tagjai felvetették, hogy az új énekeskönyv szerkesztése legyen Kárpát-medencei közös ügyünk.

Budapest, 2010. március 4–5.

**Néhány kérdés
a visszajelzések megkönnyítésére**

- 1. Miért tartja szükségesnek református istentiszteletünk megújulását?*
- 2. Hogyan lehet istentiszteletünket visszaalakítani a lelkészcentrikusságból a teocentrikusságba? Hogyan kerülhet vissza Isten istentiszteletünk középpontjába?*
- 3. Hogyan fejeződhet ki jobban a református istentiszteletben az, hogy az egyház egyetemes, de a mában él?*
- 4. Melyek azok a kötött liturgiai elemek, amelyekkel megerősíthetjük református istentiszteleti egységünket?*
- 5. Mit kell változtatnunk, hogy istentiszteletünk elérje és megvalósítsa a hitelesség és az igényesség követelményét?*
- 6. Melyek az úrvacsora elvi-tartalmi-kegyességi vonásai, amelyeknek a liturgiában erőteljesebben kellene megjelenniük?*
- 7. Hogyan és milyen liturgiai elemekkel lehet fokozni a gyülekezet aktív részvételét az istentiszteleten?*

Természetesen egyéb felvetődő gondolatokat, megjegyzéseket és véleményeket is örömmel veszünk.

Különösen számítunk a lelkészértekezletek, lelkészi kis-körök, teológiaiak, a presbitériumok és a presbiteri szövetségek, nőszövetségek, ifjúsági és missziói szervezetek, egyéb egyházi intézmények hozzászólásaira.

Cím: DRHE Liturgiai Kutatóintézet (Dr. Fekete Károly)
4044 Debrecen, Kálvin tér 16. — E-mail: feketek@drhe.drk.hu

A beérkezett véleményeket a bizottság megvizsgálja és hasznosítja munkája során.

Beküldési határidő: 2010. december 15.

Minden visszajelzést hálásan köszönünk!

Kérés a Magyar Református Egyház részegyházainak
lelkipásztoraihoz

Kedves Lelkipásztor Testvéreink!

A készülő Liturgiai Példatár imádsággyűjteményéhez várjuk szolgatársaink hozzájárulását is.

Kérjük, hogy küldjenek

- gyülekezeti bűnvalló imádságokat, szem előtt tartva az ünnepköröket, az egyházi esztendő jeles napjait;
- igehirdetés előtti imákat (bűnvalló rész nélkül), szem előtt tartva az ünnepköröket, az egyházi esztendő jeles napjait;
- Apostoli Hitvallás-parafrázisokat és Mi Atyánk-parafrázisokat;
- hitvallás műfajban fogalmazott tematikus imádságokat;
- adományokért hálát adó rövid, két-három mondatos imádságokat;
- különböző iskolai alkalmakra szánt imákat: évnitó, évváró, nemzeti ünnep, reggeli istentiszteletre, esti istentiszteletre stb.

A Liturgiai Bizottság fenntartja a válogatás jogát.

Beküldési határidő: 2010. december 15.

Cím: DRHE Liturgiai Kutatóintézet (Dr. Fekete Károly)
4044 Debrecen, Kálvin tér 16. – E-mail: feketek@drhe.drk.hu

Áldást kívánunk testvéreink szolgálatára,

a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága

Függelék

Javaslatok a Kárpát-medencei református egyházkerületek által alakítandó Liturgiai Bizottság tevékenységére nézve

Előzetes elvi megjegyzések

Új istentiszteleti rendtartást alkotni az összes egyháztest számára nem lenne kívánatos, és mindenképpen egy hosszabb távú folyamat eredménye lehet.

Ami célszerűnek látszik, az egy olyan liturgiai példatár közreadása, amely figyelembe veszi a jelenleg érvényben és használatban lévő istentiszteleti rendtartásokat, a református hagyományokat, a közelmúlt teológiai felismeréseit és a protestáns ökumené gyakorlatát.

Ugyancsak figyelembe veendő tény, hogy gyülekezeteink istentiszteleteit meghatározzák azok a személyi és helyi feltételek, amelyek másként alakulnak, ha a lelkipásztor mellett igényes kántor és jól működő énekkar szolgál, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy református egyháztagjaink jelentős része szórványban él. Ez a polarizált helyzetkép ellene mond minden külső uniformizálási törekvésnek.

Ezek előrebocsátása után teszünk néhány konkrét javaslatot.

Javaslatok

- A bizottság dolgozzon ki a különböző istentiszteleti formákra liturgiai alternatívákat. Hitvallásaink adiaforonnak tekintik a liturgia sokféleségét, de annak teológiai egységét, átgon-
doltságát fontosnak tartják (vö. II. Helvét Hitvallás XXVII.). A teológiai egység kidolgozását sürgető tanulmányi munkának tekintjük.

- Ebből a teológiai alapállásból következően érdemes lenne a két sákramentum kiszolgáltatásának rendjét egységesíteni, amely összeköthetné Kárpát-medencei reformátusságunkat, és kivédhetné a minden istentiszteleti formára, helyzetre és elemre kiterjedő uniformizálást.
- A példatár bemutatathatná, hogy milyen elmozdulás történhetne az egyműfajú istentiszteleti gyakorlattól a többműfajú, karakteres arcélú alternatívák felé. Az így feltáruuló szélesebb palettán megjelenhetnének pl. a napszaki, a korosztályi, az egyházi évkörhöz igazodó modellek.

Ez biztosítaná egyrészt a református és ökumenikus hagyományhoz fűződő kapcsolatunkat, másrészt nyitás lehet a református spiritualitás új formáinak felfedezésére.

- Meg kellene találni a kötött formák és a szabad liturgiai elemek közötti egyensúlyt, és különösen jó lenne elkerülni a verba solemnia rangjára emelt tájékoztató mondatokat, amelyek bőbeszédűvé teszik istentiszteleteinket.
- Törekedni kell arra, hogy az egész gyülekezet részt vegyen az istentiszteletben azáltal is, hogy a lelkipásztor gyülekezeti tagokat is bevonjon a liturgiába.
- A készülő példatárnak kiemelten kell kezelnie az eucharisztika szabályait és mai elvárásait.
- Megfontolásra ajánljuk a példatárban bizonyos klasszikus liturgiai elemek gyülekezeti énekkel történő alternatív kiváltását.
- Az egyházi évkörnek jobban kell érvényesülnie a liturgiai szemléletünkben, mint eddig.

Munkamódszer

- A jelen nem lévő egyháztestek képviselőinek bevonása.
- A bizottság kibővítése egyházzenei, himnológiai és magyar nyelvi és irodalmi szakemberekkel.

Munkaprogram

- Javaslat a saját teológiai álláspont megfogalmazására, figyelembe véve a külföldi testvéregyházak liturgiai tapasztalatait, és a bevezetés processzusának tanulmányozásával (pl. a 12 tézis Svájcból, a holland, német és amerikai egyéb eredmények figyelembevétele).
- Példatár anyagának gyűjtése a használatban lévő istentiszteleti rendtartásokból, a múlt korszakos jelentőségű ágendáiból és a protestáns testvéregyházak rendtartásaiból. A hiányterületek megállapítása után az illető rendek, elemek pótlása, megfogalmazása.
- A példatár szélesebb körű megvitatása és az elnökség elé terjesztése.

Budapest, 2004. május 17.

Dr. Szűcs Ferenc

Dr. Fekete Károly

Bővebb tájékoztatás és irodalom
a GK Liturgiai Bizottságának tevékenységéről

A Generális Konvent Liturgiai Bizottságának tagjai

Elnök:

Dr. Fekete Károly – Tiszántúli Református Egyházkerület

Tagok:

Dr. Görözdi Zsolt – Szlovákiai Református Keresztyén Egyház

Dr. Kádár Ferenc – Tiszáninneni Református Egyházkerület

Kelemen Attila – Erdélyi Református Egyházkerület

Dr. Kocsev Miklós – Dunántúli Református Egyházkerület

Dr. Szűcs Ferenc – Dunamelléki Református Egyházkerület

Dr. Zalatnay István – Királyhágómelléki Református Egyház-
kerület

Meghívott bizottsági tagok:

Dr. Bódiss Tamás (MRE zsinati énekügyi referens)

Dr. Fekete Csaba (MRE Énekügyi Bizottság elnöke)

Confessio 2008/2. (rendkívüli szám)
EGYSÉGES REFORMÁTUS EGYHÁZ
(23–106. oldal)

Fekete Károly: Beszámoló a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának eddigi üléseiről (23kk)

Bódi Tamás–Fekete Károly–Görözd Zsolt–Kelemen Attila–Szűcs Ferenc: Az eddig elkészült és a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága által megtárgyalt teológiai alapelvek (27kk)

Szűcs Ferenc: Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából (40kk)

Fekete Csaba: Liturgiánk és irányzataink (52kk)

Fekete Csaba: Liturgia, liturgus, évforduló (60kk)

Fekete Károly: Református istentiszteletünk hiányai és azok pótlása (74kk)

Néhány javaslat a vasárnap délelőtti istentisztelet rendjére (83kk)

Bódi Tamás: Liturgia és gyülekezeti éneklés (89kk)

Kelemen Attila: A kátémagyarázatos istentisztelet (96kk)

Olvasható az interneten

<http://www.reformatus.hu/confessio/?ev=2008&szam=2>

BESZÉLJÜNK AZ ISTENTISZTELETRŐL! Feedback-módszerek gyűjteménye

Szerk.: David Plüss, Michael Rahn

Fordította: Szentgyörgyi László

ISBN 987 963 558 142 9;

kartonált; 900 Ft

Kálvin Kiadó, Budapest, 2010

Beszélgünk az istentiszteletről! – mert ez egyház életének központi eseménye. Ha az istentiszteletről beszélünk, akkor azt nem tehetjük felelőtlenül. Az istentiszteletről való felelős beszédhez nyújt segítséget ez a kötet, amely beszél az istentiszteletekkel kapcsolatos *visszajelzés szükségességéről, módszertanáról, és javaslatot tesz egy kérdőíves megvalósításra.*

A kötet nem dimenzionálja túl a visszajelzés (feedback) fontosságát, de az istentiszteletet szívvel-lélekkel előkészítő és végző liturgus-lekipásztor nem lehet olyan öntelt, hogy azt gondolja, ő mindent tökéletesen teljesített és minden szempontot figyelembe vett. Aki valóban alárendeli szolgálatát Isten ügyének és a gyülekezetnek, az figyel azoknak a visszajelzéseire, akik miatt végzi a szolgálatát. Minden ízével azon van, hogy Isten ígéje ne térjen vissza üresen, sőt rezonáljanak rá és legyen sokakban életté.

Az istentisztelettel kapcsolatos véleményalkotás felmérése, kiértékelése különösen fontos ma, amikor istentiszteleteink egy vallásilag szinkretista, társadalmi-kulturális tekintetben pedig kifejezetten szekuláris közegben zajlanak. A népegyházi keretek felbomlásával sok helyen megszakadt az istentiszteleti elvárások terén is az a tradíciólánc, amely korábban viszonyítási pontokat jelölt ki.

Ez a kötet eredetileg a svájci Aargaui Tartományi Református Egyház teológiai-ekkléziológiai sorozatában jelent meg David Plüss baseli teológiai tanár és Michael Rahn lekipásztor szerkesztésében. A magyar kiadás is segítséget adhat az istentiszteletet vezetőknél, hogy a visszajelzések átgondolása után javuljon istentiszteleteink minősége.

Fekete Károly,
a Doktorok Kollégiuma alelnöke

